

Jean DANIELOU SJ, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. ks. Stanisław Basista, Myśl Teologiczna 39, Kraków 2002, Wydawnictwo WAM, ss. 483.

Każda dziedzina lub dyscyplina naukowa ma swoją literaturę podstawową, którą często nazywa się jej literaturą klasyczną. Do takiej literatury podstawowej lub klasycznej przy studiowaniu najstarszej teologii chrześcijańskiej, nazywanej często teologią judeochrześcijańską, a obejmującej pierwsze 150 lat jej istnienia, należy bez wątpienia opublikowana po raz pierwszy w 1958 r. *Théologie du Judéo-Christianisme*, autorstwa profesora historii początków chrześcijaństwa w Instytucie Katolickim w Paryżu, później kardynała, jezuitę Jeana Daniélou. Mimo poważnych wcześniejszych studiów na ten temat (np. A. Hilgenfeld, *Judentum und Judenchristentum*, Leipzig 1886; M. Simon, *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et Juifs dans l'Empire romain*, Paris 1948; H.J. Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tübingen 1949; L. Goppelt, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert*, Gütersloh 1954), to ta publikacja okazała się wydarzeniem, które zaraz wywołało zarówno liczne dyskusje i jej recenzje (por. np. „L'Année Philologique” 29:1959, 519; a zwłaszcza recenzje A. Orbe'a w RSR 47:1959, 544-549, oraz E. Lanne'a w „Irénikon” 32:1959, 544-549), jak i stosunkowo szybkie jej przekłady – angielski w 1964 r. i włoski w 1974 r. (*La teologia del giudeocristianesimo*, Milano 1974, Il Mulino), które zmusiły Autora do szeregu uzupełnień, uściśleń i poprawek.

Z radością więc należy powitać również polski przekład tej klasycznej pozycji, opracowany przez ks. Stanisława Basistę, opublikowany za staraniem jezuickiego Wydawnictwa WAM, dokonany z drugiego wydania (*Théologie du Judéo-Christianisme. Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, ed. 2, texte établi sur l'éd. italienne de 1974 par Boulnois Marie-Odile, Paris 1974, Desclée et du Cerf, ss. 512), ustalonego przez M. Odile Boulnois na podstawie wydania włoskiego z 1974 r., tym bardziej, że literatura polska na temat judeochrześcijan

i ich teologii jest bardzo uboga (do nielicznych polskich publikacji należą: F. Szulc, *Obraz świata a zbawienie w teologii judeochrześcijańskiej*, w: *Teologiczne rozumienie zbawienia*, red. Cz. Bartnik, Lublin 1979, 47-67; tenże, *Struktura teologii judeochrześcijańskiej w świetle badań J. Daniélou*, Lublin 1982; J. Kabai, *Judeochryścianizm a chrześcijaństwo*, ZN UJ 5:1980, 23-41; H. Frankemölle, *Pierwotne chrześcijaństwo jako zreformowany judaizm. Jezus i Paweł jako Żydzi*, CT 61:1991, z. 1, 5-21; J. Iluk, *Jan Chryzostom przeciw judaizmowi i judaizantom*, „Przegląd Religioznawczy” 197:2000, nr 3, 31-70; W. Chrostowski, *Judeochrześcijaństwo*, EK VIII 214-217; S. Longosz, *Judeochrześcijanie. Materiały bibliograficzne*, VoxP 21:2001, 645-654; tenże, *Judeochrześcijanie*, w: *Leksykon teologii fundamentalnej*, red. M. Rusecki, Kraków – Lublin 2002, 593-597). Można się więc spodziewać, że przekład tej klasycznej pozycji przyczyni się do ożywienia zainteresowań judeochrześcijaństwem także u tych, którzy nie znają dostatecznie języków obcych.

Warto tu może przypomnieć tym, którzy z tą książką nigdy się nie zetknęli, że składa się ona z czterech części: w I części (ss. 19-112) zatytułowanej „Źródła” Autor omawia najpierw spuściznę literacką judeochrześcijaństwa (apokryfy Starego i Nowego Testamentu, najstarsze pisma liturgiczne, listy Barnaby, Hermasa, Klemensa, Ignacego Antiocheńskiego oraz tradycje prezbiterów), a następnie judeochrześcijaństwo heterodoksyjne, dotyczące głównie gnostyków (ebionici, elkasaici, Cerynt, Karpokrates, gnostycyzm samarytański i setiański, naaseńczycy, szkoła Walentyna i enkratyzm). Część II książki (ss. 113-171) omawia środowisko intelektualne judeochrześcijaństwa, charakteryzując najpierw judeochrześcijańską egzegezę (targумы judeochrześcijańskie, midrasze chrześcijańskie, egzegezę apokaliptyczną), a następnie apokaliptykę (drabinę kosmiczną, aniołów, demony i problem zła, oraz niebiańskie księgi). Najobszerniejsza część III książki (ss. 175-361), chyba najciekawsza, zajmuje się doktryną, czyli teologią judeochrześcijańską, omawiając takie zagadnienia, jak: Trójcę Świętą i angelologię, tytuły Syna Bożego, Wcielenie, teologię odkupienia, misterium crucis, eklezjologię, i charakterystyczny dla tego okresu millenaryzm. Ostatnia IV część książki (ss. 365-426), chyba niezbyt szczęśliwie nazwana w dosłownym przekładzie „Instytucje” (*Institutions*), omawia chrzest i Eucharystię, wspólnotę chrześcijańską oraz świętość osobistą. Całość zakończona jest bardzo krótkim podsumowaniem (ss. 427-428), indeksami (ss. 450-479) – biblijnym i teksów cytowanych, oraz bibliografią (ss. 429-449), która na szczęście została tym razem uzupełniona nie tylko polskimi przekładami źródeł, ale również dodatkową bibliografią, uzupełniającą bibliografię J. Daniélou.

Przedstawiona wyżej tematyka książki dowodzi, jak jest bogata i przystępnie ukazana jej problematyka, która zachęca do studiowania najstarszej teologii chrześcijańskiej. Nie będziemy tu jednak zajmować się jej problematyką, bo dla znawców przedmiotu jest ona już zapewne od dawna znana, ani też wartościować poglądów zmarłego przed 30 laty (1974) jej Autora, które należy

oceniać w kontekście ówczesnych studiów tego zagadnienia, ale tym razem zwrócimy tylko uwagę na jej bibliografię, którą uzupełnimy kolejnymi najnowszymi publikacjami.

Najpierw trzeba podziękować Wydawnictwu WAM, że zadbało o uzupełnienie bibliografii tłumaczonej książki polskimi publikacjami, co niestety bardzo rzadko się zdarza w polskich przekładach obcojęzycznych książek. Przez to uzupełnienie i dopracowanie poświadczamy, że i my w danej dziedzinie jakiś dorobek posiadamy, i nie jesteśmy zupełnie pustym polem. W naszej sytuacji wskazane przez Autora źródła, są starannie uzupełnione przez polskie przekłady, z czego wynika, że znakomita ich większość ma polskie tłumaczenia, jakkolwiek ich zapis nie zawsze wydaje się być poprawny (np. przekład polski w: *Apokryfy Nowego Testamentu – Listy i Apokalipsy chrześcijańskie*, t. 3, red. M. Starowieyski, bo dany przekład nie jest zawarty w III tomie *Listów i Apokalips chrześcijańskich*, ale w III tomie *Apokryfów Nowego Testamentu*, których III tomem są *Listy i Apokalipsy chrześcijańskie*; szkoda również, że nie zaznaczono, w jakich seriach i na których konkretnych stronach przekładu dane źródło się znajduje), a przy tekstach Herakleona (s. 432) zapomniano o ich przekładzie dokonany przez S. Kalinkowskiego i opracowanym przez ks. W. Myszora (STV 18:1980, nr 2, 265-298). Przy wykazie zaś literatury pomocniczej, przy publikacjach H. Jonasa, G. Quispela i K. Rudolpha (s. 437), nie wymieniono ich polskich przekładów (H. Jonas, *Religia gnozy*, tłum. M. Klimowicz, Kraków 1994; G. Quispel, *Gnoza*, tłum. B. Kita, Warszawa 1988; K. Rudolph, *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995); zamiast A. Hingenfeld (s. 435) winno być Hilgenfeld.

Problematyka judeochrześcijaństwa budzi w ostatnich latach coraz większe zainteresowanie, czego wyrazem są m.in. poświęcone jej sympozja naukowe: polskie – 16 X 1997 r. na ATK w Warszawie, oraz dwa duże międzynarodowe kolokwia, a mianowicie 6-10 VII 1998 w Jerozolimie, oraz 4-5 XI 1999 w Turynie, które zaowocowały nowymi publikacjami, będącymi najczęściej wygłoszonymi tam prelekcjami.

Akta pierwszego sympozjum, opublikowane w 1998 r. przez Wydawnictwo ATK w Warszawie, jako 13. tom serii „*Studia Antiquitatis Christianae*” pt. *Judeochrześcijańskie elementy w literaturze patrystycznej* (ss. 71), zawierają następujące artykuły: ks. E. Stanula, *Wprowadzenie – judeochrześcijańskie elementy w literaturze patrystycznej*, 7-9; ks. W. Myszor, *Judeochrześcijaństwo – zagadnienie definicji i źródeł*, 10-20; ks. S. Strękowski, *Literatura judeochrześcijańska: kryterium chronologii i gatunków literackich*, 21-35; ks. H. Pietras, *Starożytne spory wokół Apokalipsy*, 36-41; ks. T. Skibiński, *Judeochrześcijańskie techniki egzegetyczne na przykładzie Listu Barnaby*, 42-49; ks. N. Widok, *Ignacy z Antiochii – pisarz judeochrześcijański*, 50-59; ks. J. Słomka, *Eucharystia w pismach Klemensa Rzymskiego, Ignacego Antiocheńskiego i w Didache*, 60-71; *Wybrana bibliografia judeochrześcijaństwa*, 72-78.

Akta II kolokwium (6-10 VII 1998, Jerozolima), wydane w 2001 r. w Paryżu w Wydawnictwie du Cerf pt. *Le judéo-christianisme dans tous ses états. Actes du Colloque de Jérusalem* (ss. 464) pod redakcją S.C. Mimouni we współpracy z F.S. Jonesem, zawierają następujące artykuły: F. Blanchetière, *La contribution du Doyen Marcel Simon à l'étude du judéo-christianisme*, 19-30; P. Geoltrain, *Le Roman pseudo-clémentin depuis les recherches d'Oscar Cullmann*, 31-38; É. Puech, *La crucifixion comme peine capitale dans le judaïsme ancien*, 41-66; J. Taylor, *The „Plêthos” of Jésus' Disciples*, 67-74; É. Nodet, *James, the Brother of Jesus, was never a Christian*, 75-85; M.É. Boismard, *L'Évangile de Jean et les Samaritains*, 86-96; S.C. Mimouni, *Paul de Tarse. Éléments pour une réévaluation historique et doctrinale*, 97-125; W.L. Petersen, *Constructing the Matrix of Judaic Christianity from Texts*, 126-144; C.N. Jefford, *Reflections on the Role of Jewish Christianity in Second-Century Antioch*, 147-167; S. Bardet, *Une approche épistémologique et christologique des problèmes posés par le «Testimonium Flavianum» (Flavius Josèphe, «Antiquités juives» XVIII, § 63-64)*, 168-200; F.S. Jones, *Hegesippus as a Source for the History of Jewish Christianity*, 201-212; C. Gianotto, *Alcune riflessioni a proposito di «Recognitiones» I 27-71: la storia della salvezza*, 213-230; B. Pouderon, *Aux origines du Roman clémentin. Prototype païen, refonte judéo-hellénistique, remaniement chrétien*, 231-256; G. Dorival, *Le regard d'Origène sur les judéo-chrétiens*, 257-288; B. Pixner, *Nazoreans on Mount Zion*, 289-316; F. Manns, *Une tradition judéo-chrétienne dans le «Traité des mystères» de Hilaire de Poitiers*, 317-321; M. Tardieu, *Les Symmachiens de Marius Victorinus et ceux du manichéen Faustus*, 322-334; B.L. Visotsky, *Jewish Christianity in Rabbinic Documents: an Examination. of Leviticus Rabbah*, 335-349; M. Bar-Asher, *Le deuxième volume de la version syro-palestinienne de la Bible*, 350-365; S. Verhelst, *Trois remarques sur la Pesiqta de Rav Kahana et le christianisme*, 367-380; C. Geffré, *Révision de la théologie chrétienne du judaïsme?*, 383-398; G. Nerel, *Primitive Jewish Christians in the Modern thought of Messianic Jews*, 399-425.

Materiały zaś III kolokwium (4-5 XI 1999, Turyn), zostały wydane w 2001 r. w Bressii w wydawnictwie „Paideia” w opracowaniu G. Filoramo – G. Gianotto pt. *Verus Israel. Nuove prospettive sul giudeocristianesimo. Atti del Colloquio di Torino* (ss. 588); nie dotarliśmy jednak do ich szczegółowej zawartości.

Z innych zaś nowszych publikacji na temat judeochrześcijaństwa można jeszcze wskazać: P. Blanchetière, *De l'importance de l'an 135 dans l'évolution respective de la synagogue et du christianisme*, w: *L'historiographie de l'Église des premiers siècles*, ed. B. Pouderon – Y.M. Duval, ThH 114, Paris 2001, 91-96; G. Dorival, *Un groupe judéo-chrétien méconnu: les Hébreux*, „Apocrypha” 11 (2000) 7-36; M.G. Lancellotti, *The Naassenes. A Gnostic identity among Judaism, Christianity Classical and ancient Near Eastern Traditions*, Münster 2000, ss. 416; S.G. Mimouni, *Le judéo-christianisme ancien. Essais historiques*, Paris 1998, ss. 547; H.J. Newman, *Jerome's Judaizers*, „Journal of Early

Christian Studies” 9 (2001) 421-452. Można mieć nadzieję, że wyżej wymienione publikacje, a przede wszystkim przekład *Teologii judeochrześcijańskiej* J. Daniélou przyczynią się do ożywienia zainteresowań polskich patrologów najstarszą teologią chrześcijańską.

ks. Stanisław Longosz – Lublin

Judith LIEU, *Image and reality: the Jews in the world of the Christians in the second Century*, Edinburgh 1996, Clark, ss. XIV + 349.

Choć praca Autorki pochodzi z 1996 r., to jednak sądzę, iż ze względu na jej ważność warto ją przybliżyć również badaczom polskim, zwłaszcza zajmującym się literaturą patrystyczną bądźż tematyką relacji pomiędzy chrześcijaństwem a judaizmem antycznym.

We wstępie Autorka kreśli swego rodzaju *status quaestionis* badań nad naszą tematyką. Otóż, od dawna już badacze starożytności chrześcijańskiej podkreślali, że chrześcijaństwo, chcąc zbudować własną tożsamość, było niejako zmuszone zbudować na swój własny użytek tożsamość „innego”, tzn. judaizmu i świata pogańskiego. W odpowiedzi więc na tak skonstruowany „wykrzywiony” obraz judaizmu, bo zasadniczo ta właśnie tematyka nas tutaj interesuje, wielu uczonych podjęło trud ponownego przebadania źródeł go dotyczących (np. E.P. Sanders, *Judaism, Practise and Belief*, London 1992); inni z kolei zajęli się aspektami polemiki chrześcijańsko-żydowskiej w pierwszych wiekach. Owocem tych badań było wyraźne podkreślenie, z jednej strony roli, jaką odegrały konkretne potrzeby teologiczne rodzącego się Kościoła w polemice z judaizmem, z drugiej zaś pokazanie, jak myląca może być próba prezentacji tzw. *late Judaism* jako monolitu. Nie bez znaczenia było również zastąpienie określeń typu „chrześcijański anty-judaizm” analizami konkretnych autorów, różnorodnych kontekstów historycznych czy teologicznych wraz z uwzględnieniem różnych form literackich. Nowsze studia nad anty-judaizmem w źródłach wczesnochrześcijańskich (por. bibliografia przedstawiona przez Autorkę) doszły do wniosku, że nie jest on opisem judaizmu, ale raczej samych chrześcijan i ich obaw wobec religii żydowskiej. W taki właśnie kontekst badań wpisuje się praca Autorki, która, jak sama podkreśla, nie chce studiować anty-judaizmu jako takiego, ale sposoby, w jaki Żydzi i judaizm są opisani przez poszczególnych autorów chrześcijańskich w różnych kontekstach historycznych. Nie chce również koncentrować się na argumentach teologicznych w dyskusji chrześcijańsko-żydowskiej tamtej epoki, gdyż, jej zdaniem, są one marginalne w przypadku studium chrześcijańskiej prezentacji Żydów i judaizmu. Ta prezentacja zależy bowiem zasadniczo, jej zdaniem, od dwóch faktorów: literackich form tekstu oraz kontekstu społecznego i funkcji, jaką w nim miał spełniać sam tekst.